

Лекція № 9

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

План

- 1. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ СВІТУ**
- 2. ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА**
- 3. ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА Й ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИБУХ**
- 4. РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ**

1. Демографічна проблема — сукупність соціально-демографічних проблем сучасності, що зачіпають інтереси всього людства. Найважливіші проблеми народонаселення, які загрожують у край негативними наслідками: стрімке зростання населення, або демографічний вибух, у країнах, що розвиваються, і загроза депопуляції, або демографічна криза, в економічно розвинених країнах. До проблем народонаселення слід віднести також неконтрольовану урбанізацію в країнах, що розвиваються, кризу великих міст у деяких розвинених країнах, стихійну внутрішню й зовнішню міграцію, яка ускладнює політичні відносини між державами.

Нерівномірне зростання населення в різних регіонах супроводжується інтенсивним процесом перерозподілу світового населення між ними. Частка населення економічно розвинених регіонів неухильно знижується (33,1% 1950 р., 27% 1975 р.) і, згідно з прогнозами ООН, зменшиться до 2000 р. до 20,5% , тоді як частка регіонів Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, відповідно зростає (1950 р.— 66,9%, 1975 р. — 72,9% і за оцінкою до 2000 р. — 79,5%). Важливість даної проблеми полягає в тому, що такий розвиток негативно позначається на міжнародних відносинах. Подолання економічної відсталості регіонів, що розвиваються, необхідне для нормальних відносин між державами і для прогресу людства в цілому.

У країнах Західної Європи, Північної Америки та Японії в 70 — на початку 90-х рр. посилилася тенденція до різкого падіння народжуваності — значно нижче від рівня, який забезпечує просте відтворення населення. В майбутньому це загрожує депопуляцією населення з її негативними соціальними наслідками.

Стрімке зростання населення в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, призводить до подвоєння його чисельності кожні 20—30 років і ускладнює вирішення соціально-економічних проблем. У сучасному світі спостерігається ціла низка «парадоксів відсталості».

1. Внаслідок значних відмінностей у темпах приросту населення розрив у рівнях національного доходу на душу населення між розвиненими і тими країнами, що розвиваються, збільшився з 1:10 в 50-х рр. до 1:13 наприкінці 70-х рр. і може досягнути 1:15 до 2000 р.

2. Безпрецедентна за масштабами урбанізація та випереджувальні темпи зростання міського населення супроводжуються одночасним швидким збільшенням чисельності сільського населення в країнах, що розвиваються (млрд осіб): 1950 р. — 1,4; 1980 р. — 2,2 і, за прогнозами ООН, — 2,8 у 2000 р.

3. Поряд із значним збільшенням зайнятості, особливо в промисловості, росте потреба в нових робочих місцях для працездатного населення. До кінця 80-х рр. число безробітних, а також осіб, що не знаходять постійного заробітку, в країнах, що розвиваються, перевищило 500 млн.

4. Попри значне збільшення частки письменного населення в світі — з 61% 1960 р. до 71% 1980 р. і, за прогнозом ЮНЕСКО, до 85% до кінця XX ст., кількість неписьменних на земній кулі (більшість із них живе в країнах, що розвиваються) відповідно виросла з 700 млн до 800 млн душ і може досягнути 950 млн у 2000 р. Потенційна небезпека розвитку сучасної світової демографічної ситуації полягає в тому, що населення земної кулі, чисельність якого до 2000 р. перевищить 6 млрд осіб (а в 2025 р. — 8 млрд), входить у XXI ст. з 1 млрд голодуючих, 1 млрд неписьменних, 1 млрд безробітних, 1,5 млрд знедолених, які знаходяться за межею бідності.

Деякі західні демографи (Д.-Дж. Боуг, Д. Медоус, Я. Тінберген та ін.) зводять проблеми народонаселення до демографічного вибуху і єдиним засобом їх вирішення вважають досягнення нульового приросту населення до 2000 р. або 2025—2050 рр. завдяки скороченню народжуваності в країнах, що розвиваються. Прихильники цієї концепції твердять, що технологічними засобами контролю над народжуваністю можна регулювати демографічну ситуацію. На їхню думку, країни, що розвиваються, здатні проводити ефективну демографічну політику, залишаючись порівняно відсталими в економічному, соціальному й культурному відношеннях. Із критикою концепції нульового приросту виступило чимало вчених (А. Сові, К. Кларк, П. Куусі, Дж. Саймон та ін.), які відзначають, що стабілізація чисельності світового населення, як одна з умов вирішення проблем народонаселення, являє собою природно-історичний процес: нульовий ріст населення є не причиною, а наслідком його поступового переходу до стаціонарного стану. При цьому країни, що розвиваються, можуть здійснити перехід від демографічного вибуху до простого відтворення населення або його помірного зростання тільки в процесі одночасного економічного, соціального та культурного розвитку.

Загострення проблем народонаселення поставило перед наукою нові проблеми: визначення допустимих меж чисельності народонаселення Землі (з урахуванням низки обмежувальних чинників — продовольчого, енергетичного, економічного, соціально-психологічного — називають цифри від 10 млрд до 20 млрд осіб); строки досягнення стабілізації чисельності населення планети (за прогнозами — середина XXI ст.); найактуальніша проблема науки й демографічної політики — стримування зростання населення в країнах, що розвиваються.

Незначне зниження темпів приросту народонаселення в деяких країнах, що розвиваються, стало помітним із другої половини 80-х рр. Уряди 125 країн заявили про схвалення програм планування сім'ї, хоча 14 країн (Болівія, Бутан, Габон, Джибуті, Ірак, Камбоджа, Катар, Кенія, Кувейт, Лаос, Ліван, ОАЕ, Оман, Екваторіальна Гвінея) не погодилися на такі кроки.

Історичний досвід свідчить про можливість вирішення проблем народонаселення в розвиненому індустріальному і постіндустріальному суспільствах.

2. ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА.

Демографічна політика — цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу. Вона являє собою комплекс заходів економічних (оплачувані відпустки і різні види допомоги при народженні дітей, допомога на дітей залежно від їх кількості, віку, типу сім'ї тощо), адміністративно-правових (законодавчі акти, які регламентують шлюби, розлучення, положення дітей у сім'ях, аліментні обов'язки і т. ін.), а також виховних і пропагандистських, покликаних формувати суспільну думку, норми і стандарти демографічної поведінки.

Залежно від напрямів демографічної політики визначають три групи країн: 1) країни, які проводять політику обмеження росту населення; 2) країни, демографічна політика яких спрямована на підтримування існуючих темпів приросту населення; 3) країни, які здійснюють політику стимулювання росту населення. До першої групи належать країни з багаточисленним населенням або його високою щільністю, які мають високі показники природного приросту (Китай, Бангладеш, Індонезія, Пакистан, Малайзія, Непал, Кенія, Нігерія, Мексика та ін.). На початку 90-х ХХ ст. років загальнонаціональні програми планування сім'ї здійснювались у 128 країнах. Друга група включає країни як з багаточисленним населенням (наприклад, Бразилія), так і малочисленним (Намібія), які мають високий приріст населення (Йорданія, Мозамбік) і низький (Данія, Японія). До третьої групи належать країни з низьким (Болгарія, Чехія, Німеччина, Греція, Угорщина, Франція та ін.) і з високим приростом населення (Камбоджа, Малі, Лаос, Ірак та ін.).

Особливості сучасної демографічної політики: зміна її пріоритетів з регулювання кількісного росту на удосконалення якості:

характеристик населення; її головним об'єктом стає сім'я; адресно вибіркового характеру, врахування специфічних інтересів окремих:

соціально-демографічних груп населення (молодь, особи похилого віку жінки), а також етнічних, релігійних і т.д.

3. ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА Й ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИБУХ.

Демографічна криза — глибоке порушення відтворення населення, що загрожує самому його існуванню. Протягом усієї демографічної історії людства аж до кінця XVIII ст. причинами демографічної кризи були часті голодування, епідемії та війни; обумовлений ними високий рівень смертності призводив до скорочення чисельності населення деяких країн і регіонів світу, а інколи й до повного обезлюднення територій. Історичний процес зміни репродуктивної поведінки в деяких промислово розвинених країнах виявляє тенденцію до падіння рівня народжуваності нижче від необхідного для простого відтворення населення, що є причиною сучасної демографічної кризи.

Демографічний вибух — різке прискорення кількісного зростання світового населення. Почався він у 1950-х рр. Коли зниження смертності значно випереджає зниження народжуваності, то це приводить до прискореного збільшення чисельності населення, неузгодженого з об'єктивними вимогами соціально-економічного розвитку суспільства. Перевищення числа народжень над числом смертей досягає великих розмірів. Оскільки сучасні високі темпи росту чисельності населення земної кулі значною мірою визначаються темпами його збільшення в країнах, що розвиваються (Азії, Африки та Латинської Америки, де проживає близько 70% населення світу), демографічний вибух у цих країнах перетворюється на світовий. За демографічного вибуху середньорічний приріст населення перевищує 1,8—2,0%. Демографічний вибух — явище тимчасове; з розвитком демографічного переходу порушена узгодженість типів народжуваності та смертності відновлюється, проміжний тип відтворення населення поступається місцем основному, і демографічний вибух припиняється. Але темпи демографічного переходу залежать від загального соціально-економічного розвитку, і коли він, як у більшості слаборозвинених країн, відбувається повільно, довго зберігається і проміжний тип відтворення населення. У багатьох країнах, що розвиваються, проводиться демографічна політика, спрямована на подолання перехідного характеру відтворення населення. Процес демографічної стабілізації повсюдно завершиться наближенням до стану, характерного для постійного (стаціонарного) населення.

У різних регіонах світу це відбудеться в різні строки, але в більшості країн, що розвиваються, — не раніше середини ХХІ ст.

4. РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ.

Розселення — розміщення населення на території та форми його територіальної організації у вигляді системи поселень. Відображає як процес розподілу й перерозподілу населення на території, так і результат цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної мережі поселень. Розглядаючи всю існуючу різноманітність розселення, можна вирізнити такі головні й найпоширеніші його форми:

Дисперсне (розсіяне) сільське розселення окремими подвір'ями — садибами, яке наближає людей до місць праці — земельних ділянок, лісів, мисливських угідь тощо. Найвиразніші приклади дисперсної форми розселення — це хутори в Україні та поселення-одно-двірки фермерів у зоні гомстедів США.

Дисперсно-групове сільське розселення. Воно є переважною формою сільського розселення у більшості країн світу. Розміри сіл та їх розміщення значно різняться залежно від країни.

Місто як найважливіша форма міського розселення.

Промислові поселення, які не «доросли» до рівня міст. Найуніверсальнішим, поширеним практично в усіх країнах видом поселень є зосередження гірничо-промислового населення (селища шахтарів і рудокопів, золотошукачів, робітників нафтопромислів та будівельних кар'єрів). Другий масовий вид промислових поселень пов'язаний з переробкою деревини, третій — з переробкою сільськогосподарської сировини.

Поселення службового характеру (поза містами, в сільській місцевості). Функції службових поселень (найчастіше невеликих за розміром) завжди вузькоспеціалізовані. Історично вони з'явилися лише за умов розвиненого суспільно-територіального поділу праці.

Розселення кочових народів, коли постійні населені пункти зазвичай відсутні, а кочове населення має лише тимчасові стоянки — табори. Кочівництво — це форма розселення із специфічним господарським побутом.

Зазначені форми розселення далеко не завжди існують у чистому вигляді, вони часто утворюють численні мішані та перехідні модифікації, характерні для

певних зон або районів. З розвитком продуктивних сил форми розселення змінюються, пристосовуючись до нових умов і вимог життя.

Література

1. Гиляров А.М. Популяционная экология : учеб. пособие для студ. биологич. спец. ун-тов / А.М. Гиляров. – М. : Изд.-во МГУ, 1990. – 156 с.
2. Царенко О.М. Основи екології та економіка природокористування : Курс лекцій. Практикум : навч. посіб. для студ. вищ. нав. закл. / О.М. Царенко. – Суми : Університетська книга, 2004. – 86 с.
3. Національний атлас України / за ред. Л.Г. Руденко.– Київ : Картографія, 2008.– 440 с.
4. Бут Ю.С. Формування спільної екологічної політики Європейського Союзу : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. екон. наук : 08.00.02 – "Світове господарство і міжнародні економічні відносини" / Ю.С. Бут. – К., 2012. – 20 с.
5. Оцінка регіональних еколого-ресурсних та еколого-техногенних загроз національній безпеці України : аналітичний огляд / [Яковлев Є.О., Скалецький Ю.М., Іванюта С.П. та ін.]. – К. : НІСД, 2011. – 20 с.